

Осипенко В. Ю.

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ПОНЯТТЯ ДИСКУРСУ ЯК КОМУНІКАТИВНОГО ІНТЕРАКТИВНОГО ЯВИЩА (НА ОСНОВІ ДОСЛІДЖЕНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.)

Статтю присвячено дослідженню в лінгвоісторіографічному аспекті різноманітних підходів щодо трактування дискурсу як комунікативного інтерактивного явища із вмонтованим у нього соціальним, культурним, психологічним контекстом, що охоплює й невербальні чинники. Постулюється ідея про те, що велика увага цій проблемі приділяється в лінгвістиці, яка вивчає мовлення як явище, невід'ємне від людини і людського суспільства, нерозривно пов'язане з ним і змінюється разом із процесами, що відбуваються в суспільстві. У даній науковій роботі зазначається, що всі видатні лінгвісти, незалежно від того, до яких напрямків вони належали, у своїх роботах неодноразово зверталися до питання про те, як у процесі спілкування здійснюється комунікативна функція. Ще в 30-х роках ХІХ століття В. фон Гумбольдт звернув увагу на комунікативний характер мовлення. Слідом за В. фон Гумбольдтом комунікативний характер мовлення підкреслював також О. О. Потебня. У середині ХХ століття ці положення набули нового розвитку в теорії мовленнєвої діяльності, в основі якої лежить трактування мовлення як певного виду діяльності. Отже, у статті проаналізовано дискурс як складний соціолінгвістичний феномен на основі структурно – орієнтованої парадигми та розглянуті підходи лінгвістів різних напрямків і шкіл дослідження дискурсу, які мають достатньо довгу наукову історію. У науковій роботі також надані визначення поняття дискурсу з позицій комунікативного підходу, оскільки розуміння цього поняття ґрунтується на його визначенні як комунікативної події. Досліджені концепції мовознавців, які зазначають, що в широкому сенсі дискурс є єдністю мовленнєвої форми та певних подій або обставин.

Ключові слова: дискурс, мовлення, комунікація, лінгвістика, дискурсознавство, аналіз дискурсу.

Постановка проблеми. За останні роки спостерігається підвищення інтересу до проблем комунікації як у мовознавстві, так і за його межами. Визначення поняття дискурсу становить значні складності через те, що воно опинилось на перетині цілого ряду наукових дисциплін, таких, як лінгвістика, антропологія, літературознавство, етнографія, соціологія, соціолінгвістика, філософія, психолінгвістика, а також когнітивна психологія, де в процесі комунікації центральне місце посідає людина. Однак можна говорити про те, що завдяки зусиллям учених різних областей теорія дискурсу визначається на сьогодні як самостійна міждисциплінарна область знань, що відображає загальну тенденцію до інтеграції в розвитку сучасної науки. Кінець ХХ – початок ХХІ століття у лінгвістиці відзначені проголошенням в якості основного положення про те, що вивчення мови може вважатися адекватним лише при описі її функціонування в процесі комунікації. Важливим питанням у цій науковій роботі постає проблема

визначення поняття дискурсу як комунікативного інтерактивного явища у лінгвоісторіографічному аспекті, що дозволить систематизувати основні етапи та моменти дослідження поняття дискурсу, оскільки стрімкий розвиток дискурсних теорій в сучасних гуманітарних науках зумовлений історико-соціальними та культурними трансформаціями суспільства, а також логікою розвитку наукових парадигм, шкіл, теорій, напрямків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пріоритетним і актуальним напрямом сучасних наукових досліджень є вивчення дискурсу як однієї з категорій комунікативної лінгвістики. Про зацікавленість науковців з проблемами визначення поняття дискурсу як комунікативного інтерактивного явища свідчить велика кількість праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема Ф. С. Бацевича, В. Г. Борботька, Л. С. Виготського, Ю. Габермаса, А. М. Єрмоленка, А. В. Голоднова, Т. А. ван Дейка, М. Фуко, Ю. М. Караулова, О. О. Леонтьєва, М. Л. Макарова, А. П. Мартинюк,

В. А. Орлова, М. Пешо, Н. Феркло, Дж. Ліча, М. Култхарда, Дж. Сінклера, П. Серіо, Р. Водак, Г. О. Орлова, О. С. Кубрякової. Проте незважаючи на велику кількість наукових робіт, дослідження закономірностей розвитку наукової думки в лінгвоісторіографічному аспекті залишаються актуальними.

Формулювання цілей статті. *Метою* статті є дослідження різноманітних наукових підходів щодо визначення поняття дискурсу як комунікативного інтерактивного явища, аналіз визначення поняття дискурсу в різних напрямках і школах. *Мета* цієї наукової роботи конкретизується в таких *завданнях*: теоретично обґрунтувати поняття дискурсу з зазначеної проблематики та його взаємозв'язку із комунікативними явищами; розкрити та систематизувати погляди мовознавців на основі досліджень другої половини ХХ століття та виявити джерела цих поглядів. *Предметом* дослідження є основні характеристики дискурсу як комунікативного інтерактивного явища з зазначеного періоду. Крім цього, що в даній науковій роботі застосовується актуалістичний *метод* – загальнонауковий метод теоретичного рівня наукового пізнання, а отже *об'єктом* дослідження є розглянута в лінгвоісторіографічному аспекті сукупність досліджень цих характеристик.

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХХ століття ситуація з дискурсною проблематикою кардинально змінюється: дискурс стає однією з ключових категорій наукового аналізу, а також предметом спеціальних досліджень у галузі цілого ряду філософсько-культурологічних та соціально-гуманітарних дисциплін. З одного боку, подібна інтенсифікація та диверсифікація теорій дискурсу викликана тим, що відбувається «дроблення» людинознавчих наук більш спеціалізовані дисципліни: з'являються такі науки, як етнографія, соціолінгвістика, соціальна психологія, історіографія, психосемантика, соціальна антропологія та інші. З іншого боку, багатоаспектний і багаторівневий предмет дискурс-аналізу (тобто сам дискурс) передбачає розробку деякої міждисциплінарної програми наукової розвідки. Значною мірою інтенсифікація досліджень дискурсу пов'язана з радикальними «зміщеннями» у лінгвістичних теоріях, а також зі становленням та розвитком семіотики як спеціалізованої галузі знань. У сукупності ці процеси вплинули на розвиток сучасних соціально-гуманітарних наук, філософії та культурології.

Отже, в середині ХХ століття положення про комунікативний характер мовлення набуло нового

розвитку, в основі якого виступає трактування його як певного виду комунікативної діяльності. Представники функціонального підходу дотримувалися тієї точки зору, згідно з якою мовлення – нерозривне з людською діяльністю і якщо може бути ізольованим від нього, абстрагованим та представленим як самостійна одиниця, то така абстракція ніяк не може повністю відобразити його об'єктивну специфіку [4], [9], [10].

Відсутність єдності в розумінні і визначення поняття дискурсу в межах лінгвістичної парадигми не перешкоджало активному використанню цього терміна в різних напрямках або школах дослідження, які мають достатньо довгу наукову історію і розроблену методологію. Так, представники школи лінгвістичного дискурс-аналізу – Бірмінгемської школи (школи соціологічних досліджень, її також називають школою «культурних досліджень»), яка сформувалась у 70-ті роки в Англії, основоположниками якої були Дж. Сінклер, М. Култхард, досліджували особливості та аспекти дискурсу у різних комунікативних ситуаціях у суспільстві. Тобто, в теоретичних дослідженнях представників цієї школи значущими є дослідження комунікативного аспекту дискурсу. Дискурс – це процес мовленнєвої діяльності. Так, дослідники визначають поняття дискурсу як регламентованого певними історичними та соціокультурними кодами смислотворчу та відтворюючу діяльність, рецепція якої формує та змінює картину світу та моделі досвіду. Дискурс є видом соціальної практики, в рамках якого можуть як відтворюватися так і змінюватись значення тієї або іншої інформації. На дискурс також впливають різноманітні соціальні фактори й умови. Головним елементом дискурс-аналізу, на який звертали увагу представники даної школи – це ідеологічний контекст дискурсу [25].

Також важливо зазначити одну з найбільш відомих шкіл дослідження дискурсу – французьку школу дискурсивного аналізу, яскравими представниками якої були П. Серіо, Л. Альтюссер, Ж. Лакан, М. Фуко, М. Пеше. У французькому мовознавстві дискурс розуміється найчастіше як конкретна маніфестація усного та писемного мовлення, як конкретний, складний і впорядкований процес чи результат мовлення, як об'єкт міжособистісної комунікації. У своїх роботах французький мовознавець та соціолог М. Фуко використовує поняття дискурсу при позначенні суспільно-історично сформованих систем людського пізнання. Необхідно зазначити, що теорія ідеології Л. Альтюссера і теорія дискурсу М. Фуко послужили

основою для досліджень М. Пеше. Відповідно до теорії М. Пеше, дискурс – це точка перетину мовлення та ідеології, а дискурс-аналіз – аналіз ідеологічних вимірів структур мови; аналіз того, як ідеологія матеріалізується у мовленні. М. Пеше переважно досліджував проблему політичного дискурсу у Франції. У його дослідженнях велике значення надається ідеологічному впливу дискурсивних формацій на орієнтування людей як соціальних суб'єктів. М. Пеше припускає, що люди опиняються в особливій віртуальній дискурсивній реальності, яка є результатом ідеологічного орієнтування. У рамках французької лінгвістичної прагматики мова визначається як інтерсуб'єктна система знаків, як феномен одночасно комунікативний та соціальний, в якому прагматика співвідноситься з діяльнісно-когнітивними умовами, які забезпечують комунікативну взаємодію людей, визначаючи динамічну сутність дискурсу. М. Пеше, розвиваючи ідеї М. Фуко, відмовляється від лінійного і структурного розгляду дискурсу і акцентує увагу на дискурсі як середовищі, що організовується самостійно, на відкритій та нелінійній системі, що, безперечно, впливає і на суб'єкт, і на культуру, і на інші дискурси. Отже французька школа дискурсу та дискурс-аналізу розглядає дискурс як науку, що перетинається з ідеологією, психоаналізом, історією, соціальною психологією та комунікацією [14], [15], [18], [19], [20], [21], [22].

Критичний дискурс-аналіз, представниками якого виступають Н. Феркло, Р. Лаков, Р. Водак, Т. А. ван Дейк, ґрунтується на аналізі очевидних та структурних відносин домінування, дискримінації, влади та контролю через їхні прояви у мовленні. На відміну від інших підходів дискурс-аналізу та лінгвістики тексту, критичний дискурс-аналіз зосереджується не лише на дослідженні письмових чи усних текстів, а й аналізує соціальні процеси та структури, яку продукують ці тексти [3], [21], [24], [26].

Ю. Габермас, відомий науковими роботами із соціальної філософії, спрямованими на інтегративне розуміння соціальної реальності, в своїх роботах досліджував питання дискурсу та раціональності, які стали новою основою для теорії комунікативної дії мовознавстві. Комунікацією він називає будь-яку форму мовної взаємодії. Комунікативна дія та дискурс, за термінологією Ю. Габермаса, є видами комунікації. Поняття комунікативної дії автор визначає через поняття соціальної дії – інтеракції. Інтеракцією вчений називає спосіб вирішення проблем, орієнтований на взаєморозумінні [5].

Становлення лінгвістичної прагматики пов'язано зі змінами в перерозподілі наукових інтересів лінгвістів. Важливі аспекти питань прагматики і теорії комунікації як одного з напрямків дослідження дискурсу висвітлювались такими вченими, як Г. П. Грайс, Дж. Ліч, І. П. Сусов. Вивчення формальної сторони мовлення, її структури незалежно від комунікативних умов використання змінилося вивченням мовлення як засобу комунікативної взаємодії мовця і адресата з урахуванням ситуації спілкування і соціального контексту. Ключовим поняттям для опису мовної комунікації у прагмалінгвістиці стало поняття діяльності. Так, дискурс визначається як інтегральний феномен, як мисленнєвокомунікативна діяльність, що являє собою єдність процесу та результату і включає в собі як екстралінгвістичний, так і власне лінгвістичний аспект, в якому виділяється пресупозиція і контекст – прагматичний, соціальний, когнітивний [6], [7].

В 1970-х роках виник один із напрямів когнітивної комунікативної лінгвістики, в якому функціонування мовлення розглядається як різновид пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища. Представники цього напрямку, які займалися дослідженнями дискурсу, а саме Т. А. ван Дейк, Дж. Лакофф, О. С. Кубрякова, Ф. С. Бацевич визначали об'єктом і предметом дослідження дискурс як форму соціальної практики, як один з її багатьох аспектів. За їх твердженням дискурс – це фрагмент історії, вираження особливої ментальності та ідеології. Дискурс розглядається як форма соціальної діяльності, яка завжди визначається цінностями, соціальними нормами, умовностями [1], [3], [8], [16]. У цей період також відбувся перехід до антропоцентричної парадигми, що означає перенесення дослідження з об'єкта на суб'єкт, тобто аналізується людина в мові і мова в людині. Дослідженню дискурсу з урахуванням антропоцентричного спрямування лінгвістичної науки присвячена значна кількість наукових розвідок таких відомих лінгвістів, як Г. Почепцов, Дж. Серль, І. Шевченко, Є. Шейгал, Д. Шифрін та інші. Бацевич, скребцова книга

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років паралельно з термінологічним поєднанням граматики тексту стало активно застосовуватися поняття граматики дискурсу. Вихід за рамки тексту (як результату) в дискурс (як процесу) розширив площину, пов'язану з текстом явищ. В мовознавстві увага до дискурсу стала природним наслідком

незадоволеності генеративною лінгвістикою: пояснення граматичних феноменів стали шукати в аналізі дискурсивних практик, виходячи з того, що граматична форма має бути мотивована реальним дискурсивним функціонуванням. Терміном «дискурс» акцентувався інтердисциплінарний підхід до тексту як інструменту та продукту пізнавально-комунікативної діяльності [6], [17], [23].

Лінгвістичні школи та напрями об'єднують те, що вони традиційно в якості найважливішої структурної одиниці дискурсу розглядають його тематичне ядро, топіку. Організація значення дискурсу, а також його специфікація визначається не метою, не контекстом, не дослідною проблемою, а безпосередньо темою, яка трактується як динамічне утворення – вона розгортається під час дискурсивної практики. Акцент на динамічній стороні дискурсу, а також на первинності дискурсу по відношенню до тексту є одним із ключових аспектів у визначенні дискурсу в теорії комунікації: дискурс тут трактується як комунікативна дія, в ході котрого продукуються та артикулюються тексти. Щодо його формально-комунікативної сторони, то дискурс визначався як монологічне утворення, що має такі способи вираження, як лист, науковий трактат, структурована наукова промова [6].

Отже, ми виходимо з того, що за Т. А. ван Дейком, дискурс – складне комунікативне явище, що включає разом з текстом екстралінгвістичні фактори (знання про світ, думки, установки, цілі адресата), необхідні для розуміння тексту які впливають на його утворення та сприйняття. Дискурс, у широкому значенні слова, представляє собою складну єдність мовної форми, значення та дії, які могли б бути найкращими чином охарактеризовані за допомогою поняття комунікативної події або комунікативного акту [3].

М. Л. Макаров визначає дискурс як діалог, конституований за правилами діалогу та імовірними взаємозалежностями. Дискурс представляє собою соціальну матерію, де один мовний акт не може визначити тип та властивості наступного: він, скоріше, задасть умови, за якими поява того або іншого мовного акту, який продовжує діалог, буде доречним та відповідати нормам правил спілкування [11].

Лінгво-комунікативний аспект дискурсу простежується й у визначенні Г. О. Орлова. Дискурс розглядається як категорія мовлення, що матері-

алізується у вигляді усного або письмового мовного акту, відносно завершеного у смисловому та структурному відношенні, довжина якого потенційно варіативна: від синтагматичного ланцюга (окремого висловлювання) до змістовно-цілісного твору (розповіді, бесіди, опису, інструкції, лекції і т.п.) [13].

У рамках лінгвістичної парадигми, А. П. Мартинюк визначає термін дискурсу як ситуативну обумовлену інтерсуб'єкту мовленнєво-розумову діяльність, спрямовану на взаємну орієнтацію в життєвому просторі на основі надання мовній формі семіотичної значущості [12].

За визначенням В. Г. Борботько, дискурсом є текст, що складається з комунікативних одиниць мовлення – речень та їх об'єднань у більш великі єдності, які перебувають у непереривному смисловому зв'язку, що робить його цілісним утворенням [2].

Висновки і пропозиції. Дискурс трактується і розглядається різними науковими школами, йому притаманні універсальні і специфічні риси, певні принципи побудови та організації. На основі проведеного огляду робіт, що стосуються проблематики дискурсу як досить складного інтерактивного комунікативного явища, у визначенні якого у дослідників спостерігаються розбіжності, зробимо спробу надати визначення досліджуваного феномена. Отже, дискурс – це: 1) зв'язний текст, пов'язаний мовною ситуацією; 2) цілісна комунікативна (мовна) одиниця; 3) усний чи письмовий вид тексту, адресований до слухача/читача; 4) монолог – діалог; 5) адресоване повідомлення; 6) семантично зв'язана послідовність висловлювань (реплік). Це поняття також можна розуміти як комунікативну діяльність з урахуванням прагматичних аспектів та як сукупність текстів, звичаїв, правил, норм певної мови і культури.

Отже, багатозначність терміна *дискурс* і дискусійність проблем, пов'язаних із його дослідженням, зумовлені новизною й нерозробленістю дискурсології як галузі мовознавства. Таким чином, окреслення поняття дискурсу як складного комунікативного явища має широку перспективу подальших досліджень та є неодмінною умовою лінгвістично-історіографічного аспекту дослідження дискурсу в сучасному мовознавстві як одного з центральних і найбільш суперечливих понять у сучасній лінгвістиці.

Список літератури:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.

2. Борботько В. Г. Элементы теории дискурса: учеб. пособ. Грозный: ЧИГУ, 1981. 113 с.
3. Ван Дейк Т. А. Язык, познание, коммуникация. Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь : сборник. Москва : Лабиринт, 1996. 414 с.
5. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник. Київ : Лібра, 1999. 488 с.
6. Голоднов А. В. Риторический мета дискурс: основания прагмалингвистического моделирования и социокультурной реализации (на материале современного немецкого языка) : монография. Санкт-Петербург: Астерион, 2011. 344 с.
7. Грайс Г. П. Логика и речевое общение. Новое в зарубежной лингвистике. Москва : Прогресс, 1985. Вып. 16. С. 217–237.
8. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века. Язык и наука конца XX века/ ред. Ю. С. Степанова. Москва : РАН, 1995. С. 144–238.
9. Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. Москва: Наука, 1965. 246 с.
10. Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации. Синтаксис текста. Москва: Наука, 1979. С. 18–36.
11. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва: Гнозис, 2003. 280 с.
12. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики / ХНУ ім. Каразіна. Харків, 2011. 196 с.
13. Орлов Г. А. Современная английская речь. Москва: Высшая школа, 1991. 240 с.
14. Пешё М. Прописные истины. Лингвистика, семантика, философия / пер. Л. Илюшечкина. Москва : Прогресс, 1999. С. 262.
15. Серио П. Квадратура смысла: французская школа анализ дискурса. Москва: Прогресс, 1999. 416 с.
16. Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы. Москва: Издательский Дом ЯСК, 2018. 392 с.
17. Сусов И. П. Лингвистическая грамматика. Винница: Нова книга, 2009. 272 с.
18. Фуко М. Дискурс и истина / пер. с англ. А. М. Корбута. Минск: Проппели, 2006. 152 с.
19. Фуко М. Археология знания / пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова. Киев: Ника-Центр, 1996. 208 с.
20. Foucault M. The order of discourse. Language and politics. London: Basil Blackwell. 1984. P. 108–138.
21. Fairclough N., Wodak R. Critical discourse analysis / ed. T. van Dijk. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. 1997. London: Sage. Vol. 2. p. 258–284.
22. Foucault M. The archaeology of knowledge / trans.: A. M. Sheridan Smith. London and New York: Routledge, 1969. 404 с.
23. Givon T. On understanding Grammar. N.Y.: Academic Press, 1979. 379 p.
24. Habermas J. Vorstudien und ergänzungen zur theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995. 605 s.
25. Sinclair J., Coulthard M. Toward an analysis of discourse: the English Used by Teachers and Pupils. Oxford University Press, 1975. 168 p.
26. Wodak R., Meyer M. Methods of critical discourse analysis London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications. 2001. P. 1–13.

Osypenko V. Yu. THE CONCEPT OF DISCOURSE AS A COMMUNICATIVE INTERACTIVE PHENOMENON (BASED ON THE MATERIALS OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY)

The article is devoted to the study of various approaches to the interpretation of discourse as a communicative interactive phenomenon in the linguistic-historiographical aspect with a social, cultural, psychological context embedded in it, which also includes non-verbal factors. The idea is postulated that a great deal of attention is paid to this problem in linguistics, which studies speech as a phenomenon inseparable from person and human society, inextricably linked with it and changing along with the processes taking place in society. In this scientific work, it is noted that all outstanding linguists, regardless of which areas they belonged to, in their works repeatedly addressed the question of how the communicative function is carried out in the process of communication. Back in the 1930s, V. von Humboldt drew attention to the communicative nature of speech. Following V. von Humboldt, the communicative nature of speech was also emphasized by O. O. Potebnia. In the middle of the 20th century, these provisions acquired a new development in the theory of speech activity, which is based on the interpretation of speech as a certain type of activity. So, the article analyzes discourse as a complex sociolinguistic phenomenon based on a structurally oriented paradigm

and examines the approaches of linguists of different directions and schools of discourse research, which have a sufficiently long scientific history. The scientific work also provides definitions of the concept of discourse from the standpoint of the communicative approach, since the understanding of this concept is based on its definition as a communicative event. The researched concepts of linguists, who in turn note that in a broad sense, discourse represents the unity of speech form and certain events or circumstances.

Key words: *discourse, speech, communication, linguistics, discourse studies, discourse analysis.*